

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

Peer Reviewed International Multilingual Research Journal

Vidyawarta^{TM}

Issue-42, Vol-02, April to June 2022

Editor

Dr. Bapu G. Gholap

भारतीय शिक्षण व्यवस्थेवरील कोविड-१९ चे परिणाम आणि शासनाने राबविलेले शिक्षण विषयक विविध उपक्रम

प्रा. डॉ. नागेश मोहनराव सूर्यवंशी
सहयोगी प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग,
डॉ. टी. के. टोपे कला आणि वाणिज्य रात्र
महाविद्यालय, परेल, मुंबई

*****

प्रस्तावना:

कोविड-१९ चा प्रादुर्भाव रोखण्यासाठी अनेक देशांनी शिक्षणसंस्था बंद केल्या. 'युनेस्को'च्या अहवालानुसार १८८ देशांत दीड अब्जपेक्षा अधिक विद्यार्थी (६१%) शिक्षणापासून दुरावले गेले. भारतातही जवळजवळ १५ लाख शाळा बंद होत्या. परीक्षाही रद्द कराव्या लागल्या. यावरून शिक्षण क्षेत्रावर कोविड-१९ चा फार मोठा परिणाम झाला असल्याचे दिसून येते. विद्यार्थ्यांचे भवितव्य इथे पणाला लागले. यामुळे शाळा, महाविद्यालये, विद्यापीठे बंद असले, तरी शिक्षण सुरू राहिले पाहिजे यासाठी सर्वच देशात 'ऑनलाइन' पद्धतीने शिक्षण देणेसुरु केले गेले.

भारतामध्ये कोरोना विषाणूची लागण झालेल्या रुग्ण केरळ राज्यात सर्वप्रथम आढळून आला. त्यानंतर संपूर्ण भारतभर हा विषाणू पसरला आणि लाखो लोकांना याची लागण झाली. कोरोना विषाणूच्या पहिल्या आणि दुसऱ्या लाटेत देशातील लोकांमध्ये प्रचंड भीतीचे वातावरण दिसून आले, लाखो लोकांना दुसऱ्या लाटेत आपला जीव गमवावा लागला. या विषाणूपासून संपूर्ण देशाला वाचवण्यासाठी भारत सरकारने काही महत्वाचे निर्णय घेतले. त्यात २२ मार्च २०२० रोजी जनता कर्फ्यूचे आवाहन मा. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी केले. त्यानंतर

२४ मार्च २०२० च्या मध्यरात्रीपासून २१ दिवसासाठी संपूर्ण देशात लॉकडाऊनघोषित केला गेला. याचाच परिणाम म्हणून युजीसी व मनुष्य संसाधन विकास मंत्रालयाद्वारे मार्च २०२० मध्ये देशभरातील सर्व विद्यापीठे आणि महाविद्यालये, शाळा इ. मधील अध्ययन व अध्यापन पद्धती बंद करण्यात आली. हा काळ मुलांचा परीक्षांचा होता. काही दिवस करता करता लॉकडाऊन टप्पाटप्पाने वाढवला गेला, तेव्हा मुलांचे शिक्षण कसे होईल हा प्रश्न पालकांसमोर आला. वासून उभा राहिला. शाळा, महाविद्यालये आणि शैक्षणिक संस्था बंद पडल्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणाचे मोठे प्रमाणात नुकसान झाले, कोविड-१९ पासून बचावात्मक व प्रतिबंधक उपाय म्हणून 'ऑनलाईन' व 'वर्क फ्रॉम होम' ही कल्पना उदयास आली. भारतामधील प्रचंड लोकसंख्येचा विचार करता ऑनलाईन शिक्षण देणे अडचणीचे असले तरी आपल्याजवळ ऑनलाईन शिक्षणाशिवाय दुसरा पर्याय उपलब्ध नसल्यामुळे शासनाने विद्यार्थ्यांसाठी ऑनलाईन शिक्षण प्रक्रियासुरू केली. याचा परिणाम म्हणून शिक्षण क्षेत्रात नवीन बदल होताना दिसून आले.

उद्दिष्टे:

१. कोविड-१९ चा भारतीय शिक्षण व्यवस्थेवरील परिणामांचा अभ्यास करणे.

२. कोविड-१९ च्या काळात भारत सरकारने शिक्षण क्षेत्रासाठी केलेल्या उपाययोजनांचा आढावा घेणे.

संशोधनपद्धती:

प्रस्तुत शोधनिबंधाकरिता आवश्यक असलेल्या सर्व माहितीसाठी दुय्यम सामग्रीचा वापर करण्यात आला. यामध्ये कोविड-१९ बाबतचे राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय संस्थांचे रिपोर्ट्स, विविध वेबसाईट, जर्नल्स, संशोधन लेख इत्यादींच्या माध्यमातून माहिती संकलित करण्यात आली आहे.

कोविड-१९ चे भारतीय शिक्षण व्यवस्थेवरील परिणाम:

अ) सकारात्मक परिणाम:

कोविड-१९ च्या प्रादुर्भावामुळे शिक्षणावर नकारात्मक परिणाम झाला असला तरी, भारतातील

शैक्षणिक संस्थांनी कोविडचे आव्हान स्वीकारले आणि यामहामारीच्या काळात सुद्धा विद्यार्थ्यांना अखंड सहाय्य, सेवा प्रदान करण्याचा सर्वतोपरी प्रयत्न केला आहे. कोविड-१९ मुळे भारतीय शिक्षण व्यवस्थेला पारंपारिक व्यवस्थेतून नव्या युगात बदलण्याची संधी मिळाली. कोविड-१९ चे सकारात्मक परिणाम पुढीलप्रमाणे—

१. मिश्रित शिक्षण पद्धतीकडे वाटचाल: कोविड-१९ मुळे शिक्षण क्षेत्रात डिजिटल तंत्रज्ञाच्या वापराचा वेग वाढला आहे. देशातील शैक्षणिक संस्थांनी मिश्रित शिक्षण पद्धतीकडे आपली वाटचाल सुरु केली. यामुळे सर्व शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांना अधिक तंत्रज्ञान कुशल होण्यासाठी प्रोत्साहन मिळाले. शिक्षणाचा नवीन मार्ग आणि मूल्यमापनामुळे अभ्यासक्रम विकास आणि अध्यापनशास्त्राच्या क्षेत्रात मोठ्या परिवर्तनाच्या मोठ्या संधी उपलब्ध झाल्या आहेत.

२. शैक्षणिक साहित्याच्या सॉफ्ट कॉपीचा वापर वाढला: लॉकडाऊनच्या काळात विद्यार्थ्यांना अभ्यासाकरिता लागणारे साहित्य हार्ड कॉपीच्या स्वरूपात मिळू शकले नाही म्हणूनच बहुतांश विद्यार्थ्यांनी अभ्यासासाठी, संदर्भसाहित्यासाठी लागणारे साहित्य सॉफ्ट कॉपीच्या स्वरूपात वापरणे पसंत केले.

३. सहयोगी कार्यात सुधारणा—कोविड-१९ मुळे परस्पर सहयोगाने शिकवणे आणि शिकण्याची नवी संधी निर्माण झाली. एकमेकांना सहाय्यक अशा अध्यापनामुळे जगभरातील प्राध्यापक/शिक्षकांना मोठ्या प्रमाणात मदत झाली.

४. ऑनलाइन वर्कच्या प्रमाणात वाढ— कोविड-१९ चा वाढता प्रादुर्भाव नियंत्रणात आणण्यासाठी शासनाने देशामध्ये टाळेबंदी लागू केली, लाखो कर्मचारी वर्गाला वर्क फ्रॉम होम करण्याचे संबंधित संस्था व कंपन्यांकडून सांगण्यात आले परिणामी टेलिकॉन्फरन्सिंग, व्हर्च्युअल मीटिंग, वेबिनार आणि ई-कॉन्फरन्सच्या वापरामध्ये मोठी वाढ झाली.

५. डिजिटल साक्षरता वाढली: कोविड महामारीमुळे देशात उद्भवलेल्या परिस्थितीने लोकांना डिजिटल तंत्रज्ञान शिकण्यास आणि वापरण्यास प्रेरित केले, लोकांना डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर करण्याशिवाय पर्याय राहिला नाही परिणामी देशामध्ये शिक्षक, विद्यार्थी आणि

पालकांमध्येही डिजिटल साक्षरता मोठ्या प्रमाणात वाढली.

६. माहितीची देवाणघेवाण करण्यासाठी इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांच्या वापरामध्ये सुधारणा झाली : इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांद्वारे विद्यार्थ्यांसाठीचे शैक्षणिक साहित्य सहजतेने पाठवता येते. त्यामुळे शैक्षणिक साहित्याची देवाणघेवाण, संबंधित प्रश्नाची सोडवणूक यासाठी विद्यार्थ्यांनी आणि शिक्षकांनी ईमेल, एसएमएस, फोन कॉल आणि व्हॉट्स अप, फेसबुक यांसारख्या विविध सोशल मीडियाचा वापर मोठ्या प्रमाणात केला.

७. वेळेचे उत्तम व्यवस्थापन: शिक्षक आणि विद्यार्थी महामारीच्या काळात ऑनलाइन शिक्षण प्रक्रियेत त्यांच्या वेळेचे व्यवस्थापन अधिक कार्यक्षमतेने करू शकले.

८. ओपन आणि डिस्टन्स लर्निंगची (ODL) मागणी: बहुतेक विद्यार्थ्यांनी महामारीच्या परिस्थितीत व्स्मोडला प्राधान्य दिले, कारण ओपन आणि डिस्टन्स लर्निंगमुळे स्वयं-अध्ययनाला प्रोत्साहन मिळते आणि विविध संसाधनांमधून शिकण्याची संधी मिळते तसेच शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना त्यांच्या गरजेनुसार आणि त्यांच्या पसंतीचे शिक्षण घेण्याची संधी ओपन आणि डिस्टन्स लर्निंगमुळे उपलब्ध होते त्यामुळे कोविड दरम्यानच्या काळात ओपन आणि डिस्टन्स लर्निंगकडे कल वाढलेला दिसून आला.

ब) नकारात्मक परिणाम:

१. शैक्षणिक कार्यात अडथळा:

कोविडच्या वाढत्या प्रादुर्भावामुळे देशातील सर्व शाळा, महाविद्यालये आणि विद्यापीठातील क्लासरूम टीचिंग बंद करण्यात आली, विविध स्तरावरील परीक्षा पुढे ढकलल्या गेल्या, विविध शैक्षणिक बोर्डांनी वार्षिक परीक्षा व प्रवेश परीक्षा पुढे ढकलल्या. लॉकडाऊनमध्ये टप्पाटप्पाने वाढ करण्यात आल्याने प्रवेश प्रक्रियेला विलंब झाला. परिणामी विद्यार्थ्यांना सन २०२०-२१ या संपूर्ण शैक्षणिक वर्षातील जवळपास तीन महिने शिक्षणापासून वंचित राहावे लागले. शासनाने ऑनलाइन शिक्षण प्रक्रिया सुरु केली परंतु ग्रामीण भागातील लाखो विद्यार्थ्यांना आर्थिक अडचन, स्मार्टफोनचा अभाव, नेटवर्कची समस्या, आधुनिक तंत्रज्ञानाबाबत असलेले अज्ञान अशा अनेक समस्यांमुळे ऑनलाइन शिक्षणाचा लाभ घेता आला नाही मात्र

शहरी भागातील विद्यार्थ्यांनाच ऑनलाईन शिक्षणाचा लाभ अधिक झाला.

२. रोजगारावरील परिणाम:

कोरोना महामारीच्या काळात लादण्यात आलेल्या लॉकडाऊनमुळे भारतातील अनेक उद्योगांना फटका बसला असून हॉटेल, रिटेल आणि त्याच्याशी संबंधित उद्योग उद्ध्वस्त झाले. या क्षेत्रातले जवळपास ४ कोटी कर्मचारी बेरोजगार झाले. भारताची सुमारे ६४% लोकसंख्या ही असंघटीत क्षेत्रात काम करते. अर्थव्यवस्थेत या क्षेत्राचा हिस्सा ४५% आहे. देशात लॉकडाऊन जाहीर झाल्यामुळे असंघटीत क्षेत्रातील लाखों लोक बेरोजगार झाले. भारतातील बेकारीदर २०१६ मध्ये म्हणजे कोविडपूर्व काळात ५.३६% इतका होता. तो मार्च २०२० मध्ये ७.७%(ग्रामीण ७% व शहरी ६.१%) इतका होता. तर मार्च २०२१ मध्ये तो ६.५०%(ग्रामीण ६.१५% व शहरी ७.२७%) एवढा होता. तसेच जून २०२१ मध्ये भारतातील बेरोजगारी दर ६.७७% (ग्रामीण ८.७५% आणि शहरी १०.०७%) इतका होता. दि.१५ जुलै २०२१ रोजी देशातील एकूण बेरोजगारी दर ७.७: यापैकी ग्रामीण ७.३% तर शहरी ८.५% इतका होता. या आकडेवारीवरून असे लक्षात येते की, १५ जुलै २०२१ रोजीचा बेरोजगारी दर लक्षात घेता, देशाच्या बेरोजगारी दारामध्ये २.३४% इतकी वाढ झाली.

३. ऑनलाईन शिक्षणासाठी शिक्षकविद्यार्थ्यांची अपुरी तयारी:

सर्वच शिक्षकविद्यार्थ्यांना डिजिटल तंत्रज्ञानाचे ज्ञान असेलच असे नाही, भारतामध्ये आजही डिजिटल तंत्रज्ञानाबाबतचे अज्ञान असणाऱ्या विद्यार्थी व शिक्षकांचे प्रमाणबरेच असल्यामुळे त्यांना ऑनलाईन अध्ययन आणि अध्यापनात बऱ्याच अडचणी आल्या. परंतु पर्याय नसल्याने डिजिटल तंत्रज्ञानाबाबतचे अज्ञान असणाऱ्या शिक्षक/विद्यार्थ्यांनी ते तंत्रज्ञान अवगत केले. बहुतेक शिक्षकांनी झूम, गुगल मीट इत्यादी व्हिडीओफ्लॅटफॉर्मच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांसाठी अध्यापनाचे कार्य केले.

४. जागतिक पातळीवर रोजगाराच्या संधी कमी झाल्या:

भारतामधील लाखो लोक जगातील विविध देशांमध्ये नोकऱ्या करतात. जगभरातील विविध देशांनी कोविड-१९ चा प्रादुर्भाव रोकण्यासाठी लादलेल्या

लॉकडाऊनमुळे इतर देशात नोकरी करणाऱ्या लोकांना त्यांच्या नोकऱ्या गमवाव्या लागल्यामुळे ते मायदेशी परतले. जे नवीन विद्यार्थी नोकरीच्या बाजारपेठेत प्रवेश करत आहेत त्यांना योग्य रोजगार मिळण्यात अडचणी येऊ लागल्या आहेत.

५. पालकांची भूमिका—

ऑनलाईन शिक्षण पद्धतीमध्ये पालकांची भूमिका फार महत्त्वपूर्ण होती. शहरी भागातील बहुतांश पालक हे सुशिक्षित असल्याने ते आपल्या मुलांना योग्य मार्गदर्शन करू शकले, त्यांचा अभ्यास घेऊ शकले परंतु देशातील ग्रामीण भागातील लाखो पालक अशिक्षित असल्याने ते त्यांच्या मुलांचा अभ्यास घेऊ शकले नाहीत परिणामी लाखो मुले ऑनलाईन शिक्षणापासून वंचित राहिली.

६. डिजिटल गॅझेट्सचा अभाव:

लॉकडाऊनचा सर्वाधिक फटका भारतातील ग्रामीण भागातील गरीब विद्यार्थ्यांना बसला आहे. ग्रामीण भागातील अनेक विद्यार्थ्यांकडे संगणक, लॅपटॉप, स्मार्ट फोन इत्यादी डिजिटल गॅझेट्सचा इंटरनेट उपलब्ध नसल्याने ते या ऑनलाईन शिक्षण प्रक्रियेत सहभागी होऊ शकले नाहीत. कोविड-१९ च्या महामारीच्या काळात शिकवण्याची—शिकण्याच्या ऑनलाईन पद्धतीमुळे श्रीमंत—गरीब आणि शहरी—ग्रामीण यांच्यातील अंतर स्पष्ट झाले.

७. शाळा बंद झाल्यामुळे गरीब मुलांच्या पोषणावर परिणाम:

मध्यान—भोजन योजना हा भारत सरकारचा शाळेतील गरीब विद्यार्थ्यांकरिता राबविला जाणारा भोजन कार्यक्रम आहे. ज्याच्या माध्यमातून देशभरातील शाळेत मुलांना उत्तम पोषण आहार मिळावा यासाठी मध्यान—भोजन कार्यक्रम तयार करण्यात आला आहे. परंतु कोविडचा प्रादुर्भाव रोकण्यासाठी शासनाने शाळा बंद केल्याने विद्यार्थ्यांच्या दैनंदिन पोषणावर गंभीर परिणाम झाला. विविध अभ्यासकांनी असे निदर्शनास आणले आहे की, मध्यान—भोजन योजनेमुळे विद्यार्थ्यांचे पोषणाबरोबरच शाळांमधील पटसंख्या वाढवणे हा हेतूही साध्य करण्यासाठी मध्यान—भोजन योजना महत्त्वपूर्ण योगदान देणारा एक घटक आहे.

८. परदेशात उच्चशिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांचे नुकसान:

कोविड-१९ च्या महामारीचा प्रादुर्भाव जगभर पसरल्यामुळे अनेक देशातील उच्च शिक्षण क्षेत्र लक्षणीयरीत्या विस्कळीत झाले होते. परदेशातील बऱ्याच विद्यापीठांमध्ये मोठ्या संख्येने भारतीय विद्यार्थ्यांनी प्रवेश घेतलेले होते परंतु कोविड-१९ च्या वाढत्या प्रसारामुळे ते मायदेशी परतले. तसेच कोविड-१९ च्या दरम्यान आंतरराष्ट्रीय उच्च शिक्षणाच्या मागणीत लक्षणीय घट झाली.

९. शाळा, महाविद्यालयांचे शुल्क भरण्यास उशीर झाला :

या लॉकडाऊन दरम्यान बहुतेक पालकांना बेरोजगारीच्या परिस्थितीचा सामना करावा लागला त्यामुळे ते कोविडच्या काळात मुलांची शाळा, महाविद्यालयाची फीस भरू शकले नाहीत. ज्यामुळे खाजगी शाळा, महाविद्यालयातील कर्मचार्यांच्या वेतनावर परिणाम झाला.

कोविड-१९ दरम्यान भारत सरकारचे शिक्षण विषयक विविध उपक्रम—

भारत सरकारने कोविड-१९ चा प्रसार रोखण्यासाठी ज्या बऱ्याच प्रतिबंधात्मक उपाययोजना केल्या त्याचाच एक भाग म्हणून केंद्र शासनाने १६ मार्च २०२० रोजी देशातील सर्व शैक्षणिक संस्थांसाठी लॉकडाऊन जाहीर केला. सीबीएसई बोर्डाने १८ मार्च २०२० रोजी माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळांच्या परीक्षा रद्द केल्या व परीक्षा घेण्यासाठी परीक्षा केंद्राकरिता जारी केलेल्या नवीन नियमावलीनुसार दोन विद्यार्थ्यांमध्ये किमान एक मीटर अंतर असावे आणि एका वर्गामध्ये २४ पेक्षा अधिक विद्यार्थ्यांना प्रवेश देऊ नये. जर परीक्षा केंद्राच्या रूम लहान असतील तर विद्यार्थ्यांना दोन वर्गामध्ये विभागण्यात यावे. अशा प्रकारच्या सूचना परीक्षा केंद्रांना देण्यात आल्या. केंद्रीय लोकसेवा आयोगानेही २०१६ च्या नागरी सेवा परीक्षेमध्ये उत्तीर्ण उमेदवारांच्या तोंडी परीक्षा रद्द केल्या. त्याचबरोबर देशातील बहुतांश राज्य सरकारांनी व इतर शैक्षणिक बोर्डांनी कोविड च्या प्रादुर्भावामुळे परीक्षा रद्द केल्या. भारत सरकारने कोविड-१९ चा झपाट्याने

होणारा प्रसार रोखण्यासाठी २२ मार्च २०२० रोजी एक दिवसाचा जनता कर्फ्यू लागू केला व २५ मार्च २०२० पासून कोविड-१९ नियंत्रणात आणण्याच्या रणनीतीचा भाग म्हणून शासनाने लॉकडाऊन टप्पाटप्प्याने वाढवला.

शासनाने लॉकडाऊन ६.०, जून २६, २०२० रोजी १ जुलै ते ३१ जुलै २०२० करिता जरी केला त्यानुसार शिक्षण क्षेत्र वगळता इतर क्षेत्रासाठी काही निर्बंध शिथिल करण्यात आले. देशातील जवळपास सर्व राज्य सरकारांनी विद्यार्थ्यांचे नुकसान होवू नये यासाठी ऑनलाईन शिक्षण सुरु केले. ऑनलाईन शिक्षणाच्या माध्यमातून सुधारित व्यावसायिक कौशल्यज्ञान अधिक उत्पादक व कार्यक्षम करण्याची संधी कोविडमुळे निर्माण झाली. त्याचबरोबर ऑनलाईन शिक्षण, वर्क फ्रॉम होम मुळे देशात डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर मोठ्या प्रमाणात वाढला. मानव संसाधन विकास मंत्रालयाने विद्यार्थ्यांचे शिक्षण सुरु राहावे यासाठी ऑनलाईन पोर्टल्स आणि टीव्हीवरील शैक्षणिक चॅनेल अशा अनेक प्रकारच्या व्यवस्था निर्माण केल्या. लॉकडाऊन दरम्यान ऑनलाईन शिक्षण पद्धतीसाठी गुगलमीट, टेलिग्राम, यूट्यूब लाईव्ह, फेसबुक लाईव्ह इत्यादी वापर करण्यात आला. कोविड-१९ दरम्यान माध्यमिक, उच्चमाध्यमिक आणि उच्च शिक्षणासाठी मानव संसाधन विकास मंत्रालयाने जे उपक्रम राबविले ते पुढीलप्रमाणे—

माध्यमिक शिक्षण:

१. दीक्षा—हा भारत सरकारच्या शिक्षण मंत्रालयाच्या अंतर्गत येणाऱ्या शैक्षणिक संशोधन आणि प्रशिक्षण परिषद एनसीईआरटी यांचा एक महत्वपूर्ण उपक्रम असून कोविड-१९ च्या साथीमध्ये अनेक शालेय विद्यार्थी, शिक्षक आणि पालक यांना दीक्षा ई-लर्निंग हे व्यासपीठ फार उपयोगी पडले आहे. दीक्षा या वेब पोर्टलमध्ये विद्यार्थी, शिक्षक आणि पालकांसाठी अभ्यासक्रमाशी संबंधित व्हिडिओ लेसन्स, वर्कशीट, टेक्स्टबुक आणि मूल्यांकन इ. ई-लर्निंग सामग्री उपलब्ध आहे. ही सामग्री राष्ट्रीय शिक्षण मंडळे (CBSE) आणि NCERT यांच्या मार्गदर्शनाखाली, अनेक भाषांमध्ये शिकवणाऱ्या २५०हून अधिक शिक्षकांनी तयार केली आहे. ऑफलाईन वापरण्यासाठी ऑप उपलब्ध असून त्यामध्ये CBSE, NCERT द्वारे अनेक

भाषांमध्ये तयार केलेल्या इयत्ता १ ते १२ पर्यंतची ८०,००० हून अधिक ई-पुस्तके आहेत. ही सामग्री फक्तोडस्कॅन करून किंवा पाठ्यपुस्तकांमधून देखील पाहिली जाऊ शकते. (App can be download from google play store. Website: <https://diksha.gov.in>)

२. ई-पाठशाळा हे इयत्ता १ ते १२ वी पर्यंतच्या विद्यार्थ्यांकरिता NCRT द्वारे तयार करण्यात आलेले अनेक भाषांमधील ई-लर्निंगअॅप आहे. याअॅपचा उद्देश पुस्तके, व्हिडिओ, ऑडिओ इ. च्यामाध्यमातून विद्यार्थ्यांना हिंदी, इंग्रजीसह अनेक भाषांमध्ये शिक्षण उपलब्ध करून देणे हा आहे. या वेब पोर्टलमध्ये NCERT ने १ ली ते १२ च्या विद्यार्थ्यांकरिता विविध भाषांमधील १८८६ ऑडिओ, २००० व्हिडिओ, ६६६ ई-बुक्स आणि ५०४ फ्लिप बुक्स उपलब्ध करून दिली आहेत. (Mobile app available on <http://epathshala.nic.in> or <http://epathshala.gov.in>)

३. शैक्षणिक संसाधनांचे मुक्त राष्ट्रीय भांडार: हे पोर्टल अनेक भाषांमध्ये विद्यार्थी आणि शिक्षकांसाठी पुस्तके, परस्परसंवादी मॉड्यूलस आणि व्हिडीओ अशी शैक्षणिक सामग्री उपलब्ध करून देते. यामध्ये इयत्ता १ ते १२ च्या अभ्यासक्रमाबाबत एकूण १४५२७ फाइल्स, २७७६ कागदपत्रे, १३४५ परस्परसंवादी व्हिडीओ, १६६४ ऑडिओ, २५८६ प्रतिमा तसेच विविध भाषांमधील ६१५३ व्हिडिओ उपलब्ध आहेत.

उच्च शिक्षण:

१. स्वयंम— ही एक मानव संसाधन विकास मंत्रालयाने विद्यार्थ्यांसाठी तयार केलेली योजना आहे. या योजनेनुसार विद्यार्थ्यांना ऑनलाइन शिक्षण मोफत देण्यात येते. स्वयंम हे राष्ट्रीय ऑनलाइन शिक्षणाचे व्यासपीठ आहे जे भारताच्या शैक्षणिक धोरणाची प्रवेश, समानता आणि गुणवत्ता हीतीन मुख्य तत्त्वे साध्य करण्यासाठी तयार केलेले आहे. यामध्ये शालेय इयत्ता ६ वी ते १२वी आणि अभियांत्रिकी, मानवता, सामाजिक विज्ञान, कायदा आणि व्यवस्थापन, पारंपारिक शिक्षण यासह सर्व विषयांमधील १६०० अभ्यासक्रम समाविष्ट आहेत. सन २०२० पासून मध्ये, भारतीय विद्यापीठांनी ऑनलाइन पदवी देण्यास सुरुवात केली आहे. स्वयंम अभ्यासक्रमांसाठी क्रेडिट ट्रान्सफर कमाल २०% करता येणे शक्य आहे.

२. स्वयं प्रभा— शिक्षण समाजातील सर्व स्तरापर्यंत पोचावे यासाठी केंद्रीय मानव संसाधन विकास मंत्रालयाने 'स्वयं प्रभा' या नावाने हिंदी टीव्ही चॅनेलची एक योजना तयार केली. हे चॅनेल प्रती दिन सुमारे ४ तास विविध विषयावर लाइव्ह कार्यक्रम प्रसारित करतात. तसेच स्वयं च्या वेबसाईटवर जावून विद्यार्थ्यांना हव्या त्या विषयाची माहिती मिळवता येते. ही एक डायरेक्ट टू होम सुविधा आहे. ही चॅनेल डीडी फ्री डिश सेट टॉप बॉक्स आणि अँटेना वापरून देशभरातील लोकांना पाहण्यासाठी उपलब्ध आहेत. या चॅनेलचे वेळापत्रक आणि इतर तपशील पोर्टलवर उपलब्ध आहेत. चॅनेलमध्ये शालेय शिक्षण (इयत्ता ६ वी ते १२ वी) आणि उच्च शिक्षण (पदवी, पदुत्तर, इंजिनिअरींग, शाळा बाह्य मुले, व्यावसायिक अभ्यासक्रम आणि शिक्षकांसाठी प्रशिक्षण) आणि कला, विज्ञान, आणि मानवता विषय, अभियांत्रिकी, तंत्रज्ञान, कायदा, वैद्यक, शेती इत्यादी विषयांचे शिक्षण उपलब्ध आहे.

३. ई-पीजी पाठशाळा— देशभरातील पदव्युत्तर शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना गुणवत्तापूर्ण शिक्षण मिळावं या दृष्टीनं ई-पीजी (पोस्ट ग्रेज्युएट) पाठशाळा हा ऑनलाइन उपक्रम केंद्रीय मनुष्यबळ विकास मंत्रालयाद्वारे सुरू करण्यात आला आहे. या उपक्रमांतर्गत सामाजिक शास्त्रं, कला, मानव्य शास्त्रं, दृश्य कला (फाइन आर्ट), मुलभूत आणि गणितीय विज्ञान आदी विद्याशाखांमधील ७० विषयांचे ऑनलाइन अभ्यास साहित्य (ई-कंटेंट) उपलब्ध करून देण्यात आले आहे. या व्यासपीठावरून ई-पुस्तके, ऑनलाइन अभ्यासक्रम आणि स्टडी मटेरियल्सचा वापर लॉकडाऊनच्या काळात विद्यार्थ्यांनी मोठ्या प्रमाणात केला.

ई-पीजी पाठशाळाची रचना तीन भागात करण्यात आली आहे, ती पुढीलप्रमाणे...

१. ई-अध्ययन— ई-अध्ययनमध्ये पदव्युत्तर अभ्यासक्रमाची ७०० हून अधिक ई-पुस्तके उपलब्ध आहेत. यामध्ये ऑडीओ-व्हिडीओ अभ्यास साहित्यदेखील उपलब्ध आहे.

२. युजीसी मॉक (UGC MOOC)— यामध्ये विविध विषयांतील पदव्युत्तर अभ्यासक्रम स्वयंसाठी (SWAYAM) तयार केले जातात.

३ ई- पाठ्य- यामध्ये सॉफ्टवेअरद्वारे संचालित पदव्युत्तर शिक्षणासाठीचे अभ्यासक्रम वा साहित्यविद्यार्थ्यांसाठी दूरशिक्षण माध्यमातून वा एखाद्या कॅम्पसमध्ये जाऊन घेता येईल अशा पद्धतीनं विकसित केली आहे.

ई-पीजी पाठशाळा यामध्ये विविध विषयावरचे २०,००० पेक्षा अधिक ई-साहित्य, नोट्स इ. उपलब्ध आहेत. देशातील प्रसिद्ध विद्यापीठातील प्राध्यापकांकडून तयार केलेले १६००० पेक्षा अधिक व्हिडीओ लेक्चर्स विद्यार्थ्यांसाठी उपलब्ध आहेत. या पाठशाळेतील साहित्य निर्मितीमध्ये ३२०० हून अधिक तज्ञांचा सहभाग आहे. विद्यार्थ्यांना स्वतःचे मूल्यमापन करता यावे याकरिता ३०,०००हून अधिक प्रश्नमंजुषा तयार करण्यात आल्या आहेत. यामध्ये ७० विषयांच्या ७२३ पेपर्सवर अभ्यास साहित्य पदव्युत्तर शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी उपलब्ध करून देण्यात आले आहे.

निष्कर्ष:

कोविड-१९ चा भारताच्या शिक्षण क्षेत्रावर मोठा परिणाम झाला आहे. कोविडमुळे अनेक आव्हाने निर्माण झाली असली तरी विविध संधीही निर्माण झाल्या आहेत. भारत सरकार आणि शिक्षण क्षेत्राशी संबंधित तज्ञांनी कोविड-१९ च्या संकटाचा सामना करण्यासाठी विविध डिजिटल तंत्रज्ञानाचा अवलंब करून मुक्त आणि दूरस्थ शिक्षणाची शक्यता तपासली आहे. यावरून डिजिटल प्लॅटफॉर्मद्वारे देशाच्या कानाकोपऱ्यात शिक्षण पोहोचवण्यासाठी भारत सद्यातरीपूर्णपणे सज्ज नाही असे लक्षात आले. कोविड दरम्यानच्या काळातील डिजिटल प्लॅटफॉर्मच्या माध्यमातून शिक्षण सुरु केल्यामुळे ग्रामीण व शहरी भागातील आर्थिकदृष्ट्या गरीब विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक नुकसान झाले.परंतु विद्यापीठे आणि भारत सरकारने या समस्येवर तोडगा काढण्यासाठी अथक प्रयत्न केले. भारतातील ज्यालाखो विद्यार्थ्यांना डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर करता आला नाही, त्यांना या तंत्रज्ञानाचा फायदा मिळेल अशी स्थिती निर्माण करण्याला शासनाने प्राधान्य दिले पाहिजे. त्याचबरोबर कोविड-१९ सारख्या परिस्थितीला तोंड देण्यासाठी शिक्षण संस्थांनी माहिती तंत्रज्ञान, पायाभूत सुविधा अधिकमजबूत करणे ही काळाची गरज आहे.

संदर्भसूची:

1. Misrakamlesh 2020. Covid-19: Negative impact and opportunities created for education

. Retrieved on May 25, 2020 from <https://www.indiatoday.in/education-today/featurephilia/story/covid-19-4-negative-impacts-and-4-opportunities-created-for-education-1677206-2020-05-12>.

2. UNESCO. Covid-19 Educational disruption and response. Retrieved on https://en.wikipedia.org/wiki/education_in_India

3. WHO coronavirus disease (Covid-19) dashboard. Covid-19 pandemic in India. Retrieved on May 20, 2020 from <https://covid19.who.int/Wikipedia>.

4. ManishaFalke 2020 education 2020: Big impact of covid-19 on education. Retrieved on Dec. 26, 2020 from <https://maharashtratimes.com/career/career-news/year-ender-2020-impact-of-corona-virus-on-education-sector/articleshow/79969401.cms>

5. Ahemadshowkat, AhemadNaseer 2021, Impact of covid-19 on education in India. Retrieved on Feb. 20, 2022 from https://www.researchgate.net/publication/350382831_impact_of_Covid_19_on_education_in_India

6. Dr.Pravat Kumar Jena 2020 Impact of pandemic covid-19 on education in India Retrieved on Feb. 20, 2022 from <https://doi.org/10.24941/ijcr.39209.07.2020>

7. <https://www.deepawali.co.in/swayam-free-online-course-scheme-hindi>

8. Online learning for post-graduation. Retrieved on feb. 28, 2022 from <https://maharashtratimes.com/career/career-news/online-learning-for-postgraduate-education/articleshow/75246134.cms>

9. Complete information about diksha education app. Retrieved on Feb. 28, 2022 from <https://www.vachanmitra.com/2022/01/diksha-complete-information-about.html>

10. MukeshRaval 2021, An analysis of covid-19 impacts on Indian education system. Retrieved on March 1, 2022 from <https://coed.dypvp.edu.in/educational-resurgence-journal/documents/jan-2021/35-40.pdf>

28. A Study of Impact of Demonetization and GST on Indian Economy

Dr. Nagesh M. Suryawanshi

Asst. Prof., Dept. of Economics, Dr.T.K. Tope Arts & Commerce Night, College, Parel Mumbai.

Introduction

Demonetization is the most important and necessary when there is a change of national currency. The old unit of currency replaced with new currency. Demonetization is the process where government declares the currently running currency notes illegal to be tender after the declaration is made. There are both pro and cons of demonetization in the Indian economy. The demonetization of Rs. 500 and Rs. 1000 bank notes was a policy enacted by the government of India on 8th November 2016, ceasing the usage of all Rs. 500 and Rs. 1000 bank notes of Mahatma Gandhi series as legal tender in India from 9th November 2016. Demonetization is the act of stripping currency units of its status as a legal tender. The reasons for demonetization are combat inflation, to combat corruption, to control counterfeit notes that could be contributing to terrorism and to undermine or eliminate the "Black economy".

Goods and Service Tax which is commonly known as GST is consumption based tax/levy. GST is applied on goods and service at the place where final / actual consumption happens. Though GST is a tax reform, it is going to impact every sphere of business activity, be it procurement, supply chain, IT, logistics, pricing margins, working capital etc. as a number of business taken are based on the current tax structure which may not longer be relevant in the new GST regime. In the long run demonetization and GST could result in a wider tax base and greater participation in the formal economy. This should benefit India's climate and financial system in the long run.

Objective of the Study

- To understand the concepts of demonetization and GST.
- To study the implications of demonetization and GST on Indian economy.

Methodology

The secondary data i.e. reference books, journals, websites, research papers of these concepts has been used for the preparation of this paper.

History of demonetization in India

This is not first time that India demonetized its currency. Earlier it was done in 1946 with the complete ban of Rs.1000 and Rs. 10,000 notes to deal with the unaccounted money i.e. black money. Second time it was done in 1978 by government headed by Morarji Desai, when Rs.1000, Rs. 5000, and Rs. 10000 notes were demonetized. The main objectives of this step were to unearth the black money, to curb corruption, counterfeit currency, as well as terror financing. This step has been considered as the biggest cleanliness drive against the black money in the history of Indian economy. As per RBI, 87% transactions in India are cash transactions and this loophole is being used by corrupt people to build a parallel economy with unaccounted money. This parallel economy helps in terror financing which in turn hampers the growth and development of country. Currently high – values notes account for the total value of 86% of the notes in circulation in India. It is expected that this step will help in reducing the fiscal deficit of India and promote the cashless economy in India, which can be easily monitored.

Impact of Demonetization on difference Areas in Indian Economy

1. Black Money

- **Better tax compliance** : This move is likely to lead to better tax compliance, raise the tax to GDP ratio and improved tax collection. This could lead to lower borrowing and better fiscal management. Also with higher tax to GDP ratio, the government may also get enough headroom to reduce the income tax rates, which can lead to higher disposable income with people and can improve consumption demand in the medium to long term.

- **Real Estate Check** : Demonetization is seen as a check on the real estate sector where prices get pushed up artificially, reducing the availability of affordable housing for the poor and the middle class. Claiming that removal of high denomination currency notes of Rs 1,000 and Rs 500 would lead to decline in real estate prices making affordable housing available to all. At present, there is excessive use of cash in real estate sector due to large cash transactions in areas such as purchase of land and housing property. The real estate prices get pushed up artificially. This reduces the availability of affordable housing for the poor and middle class. So now, greater over-the-board transaction will lead to a decline in real estate prices making affordable housing available to all.

- **Parallel economy burst** : The move is expected to curb the parallel economy as the owners of black money will not be in a position to deposit the money with them in the banks. It

is likely to temporarily stall the circulation of large volume of counterfeit currency and prevent funding for anti-social activities like smuggling, terrorism, espionage etc. The Income Tax department will be benefited with the move, as there will be more specific data gathered in the process which could help in catching defaulters.

• **Check Fake notes :** The move will also reduce the flow of fake currency in Indian markets as data shows that most of the counterfeit currency in circulation exists in high-denomination notes of Rs 500 and Rs 1000. According to the Reserve Bank of India's annual report published this year, more than 2.61 lakh counterfeit notes in the denomination of Rs 500 were detected by banks in the year 2015-2016 while another 1.43 lakh fake notes of Rs 1000 were detected. By value, counterfeit notes of Rs 500 and Rs 1000 accounted for more than 92% of all the fake currency detected by banks across the country.

2. Terror Funding

Another stated objective of the demonetization was to stop terror funding in J & K and Naxalites areas. Though these events witnessed a halt during demonetization days but now again has risen. Though CRPF data says a 70% drop in incidents from 1742 in 2016 to 540 in 2017 but a close look as revealed by Hindustan Times on Nov 9, 2017 (HT, 2017, p. 11) tells a different story of stone pelting incidents increased from 71 to 324 in first 6 months of 2017 means a rise of 350%.

3. Digitalization/Cashless Transactions

No doubt demonetization proved to a boon to digital transactions and e-wallets and there was clear-cut increase in the use of Paytm, Mobiquik, Bhim app and Aadhar enabled devices. The exorbitant increase in number of point of sale (PoS) machines which reached 1.6 million in 20 years, jumped by 62% in the six month from October 2016 to April 2017. According to information and technology ministry data after 9 months of demonetization digital transactions have reached 113 crores. means 60% increase. According to NITI Ayog digital transactions increased by 23 times more from 2.80 thousand to 63.80 thousand with a value of 2,425 crore till March 2017. Aadhar enabled transactions increased from 2.5 crore in Nov. 2016 to 5 crore in March 2016. But a recent report on e-commerce industry tells as cash availability rose starting early this year, many shoppers immediately shifted away from digital payments and preferred COD (Cash on Delivery). Now cash again accounts for 60-65% of all e-commerce orders that dropped as low as 45-55% during demonetization.

4. Employment

Being highly populated India has the highest number of unemployed people also. Every year 200 million people are entering to the job market. Since demonetization slowed the consumer demand, hence industrial production so employment generation is adversely affected. As manufacturing sector and real estate sector two are the main employers and both are getting slow so no jobs or very less jobs are being created leaving large no. of people unemployed. The centre for monitoring Indian economy (CMIE) a private forecaster estimates that about 1.5 million jobs were lost between January-April 2017 as employment level fall 405 million people. (CMIE, 2017) During January-April labour participation rate was 44.3% much lower than 46.9% in October 2016. The reason for it demand is not coming from consumer side, so new investments, no new jobs.

5. Agriculture Sector

Agriculture is a way of life in India and provides employment to 48.9% Workforce and contributes about 20% in exports. This is the sector where all transactions are done in cash. Demonetization hardly hit this sector as there was cash crunch and for banks it was very difficult to take cash to these remote areas. Agriculture growth decelerated to 1.7% in the September quarter from 2.3% in the June Quarter due to unfavorable kharif output.

6. Industrial Sector

The industrial sector in India is an important contributor of growth Accounting 31.1 % of the total gross value added in 2016-17. A strong and robust industrial and manufacturing sector helps in country development, exports, and employment. Demonetization hit hard this sector-especially manufacturing and construction sector. As per latest CSO data industrial performance has declined from 8.3% in 2015-16 to 5.6% in 2016-17. Separate data released by the government of India shows that India's factory output, measured by the Index of Industrial production (IIP) slowed in October 2017 from an upwardly revised 4.14% in September to 2.2% in October. The real estate sector including ownership and dwellings accounted for 7.6% share in overall GVA in 2015-16. The growth of this sector though decelerated in last 3 years but demonetization did worst for it. The most hit sector by demonetization is MSMEs especially the unorganized sector that totally depends on cash. Unorganized sector in our country contribute 45% of the total GDP. Even after one year as

demand is slow in the economy this sector has not revived and people have lost large number of jobs.

7. Services Sector

The services sector is the key driver of India's economic growth contributing almost 62% of its Gross value Added growth in 2016-17, providing employment to 28.6% people contributing 37.9% in total exports. However growth of this sector is moderated to 7.7% compared to 9.7% in 2016-17. The service sector growth moderation is mainly due to deceleration in growth of two services categories – trade, hotel, transport, communication and services related to broadcasting (7.8%) and financial, real estate & professional services (5.7%). Ranen Banerjee, partner with PwC India said (Dec., 2017) the economy is still experiencing slowdown in services sector such as finance, transport and hotels that grew 5.7% in the September quarter may be due to larger working capital requirements faced by services sector and teething process issues of GST or may be 3% increase in service tax in GST.

GST in India

GST launched in India at the midnight of June 30, 2017 at a grand function in the parliament, in the presence of the president of India. GST came into effect from 1st July 2017. At present more than 165 countries have GST system. GST eliminated the 17 central and state indirect taxes and 23 cesses. GST included central taxes like excise duty, central sale tax, surcharges and cesses and state taxes like VAT, luxury tax, entry tax, entertainment tax and taxes on lottery.

Impact of GST on different Areas in Indian Economy

1. Real Estate: Under the new tax structure, due to availability of input credit most builders were getting the key raw materials hence the base price of property projects launched comparatively cheaper. Under construction properties were attracted a net effective rate of 12% instead of earlier rate of 5.5% real estate players want to pass this cost benefit on the property buyers. For new properties GST allowed 100% input credit to the buyer and land cost being reduced by 50% of the project cost, hence property prices expected to fall by around 1% in western and northern markets and around 3% in southern markets.

2. E-commerce: E-commerce websites collect tax at a fixed 1% rate from sources. These websites pay this collection to the sellers listed on the websites. This is likely to impact

prices and make online shopping more expensive. The government stated that the provision of TDS and TCS brought in to force from a date which will be communicated later. Government deal effectively with GST in E-commerce platform are regularly engaging and training the sellers on their stores. E-commerce needs to provide flexible and powerful tax solutions for proper implementation of GST and effective impact of it. It facilitates through its new move, aimed at simplifying GST for all involved.

3. Smartphone: GST reduces tax on mobile handsets at 12% compared to an earlier high range implemented in various states. The help to create reduction in tax imposed due to which Apple has reduced prices of its i-phone by 7.5% and Lenovo has announced a reduction in prices of models. Motorola handsets, a Lenovo owned entity, sold through brick-and-mortar stores are also likely to see a downward price revision in coming days. The government seems to be in a 'walk the talk' mode; they have been fostering a local manufacturing environment in the country and have been mindful of the early investment that has been made into manufacturing in India by many corporate houses already. To give protection to local production and products GST reduces basic customs duty levied on imports of mobile phones. This provides benefits to several local companies such as Micromax, Intex and Fixconn, Flex, Salcomp and i-phone maker Wistorn, which pumped millions into setting up more than 70 phones and component manufacturing units.

4. Travel and Tourism: Depending on rooms rate there are four slabs for hotel and lodges. While Hotels and lodges with rooms rate below Rs. 1000 a day have been exempted from GST, accommodation costing Rs. 1000 – Rs.2500, Rs. 2500 – Rs. 7500 and above Rs. 7500 will attract 12%, 18% and 28% tax slab respectively. Hotels are the single biggest contributor to tourism industry which accounts for 7.5% of the GDP. The move will boost revenue from the travel and tourism sector for the next many years. The industrial sector is expected to contribute \$280 billion to the GDP up to 2026. This will pass on the benefits of uniform taxation across the country to travelers. Budget travelers also have a reason to cheer as air travel for economy class passengers has become cheaper. On the other hand, business class fares are going to cost more with a marginal increase from earlier 9% to GST rate of 12%.

5. Ride Hailing Apps: Tax rate are expected to rise from 14.5% to the range between 29% and 43% for drivers who do not own cars and are associated with Ola and Uber cab-leasing programs. This is due to leases becoming costlier post-GST. For instance, these individuals were paying an EMI of Rs. 25000 pre-GST and in a present scenario they are likely to pay an EMI of

around Rs. 35000 to Rs. 40000 post-GST. Transport services have been taxed at 5% which will also apply to cab like Ola and Uber. The new rate structure as compared to the previous services tax rate of 6% is a step in the right direction by the GST council. But while the 1% fall may bring some cheer to consumers, driver's partners of both Ola and Uber will be affected.

Conclusion

Demonetization done by our honorable Prime Minister Modi last year was with the very good intention to reduce corruption and black money from the economy, bring transparency and greater formalization in the economy. The government has already taken a step ahead by implementing GST, cancellation of registration of dubious 2.24 lakh companies, now moving towards others' property to bring transparency to the economy. The government should move towards removing all obstacles coming in effective implementation of GST by being sensitive to businessmen problems, reduce taxes, and stamp duties, giving booster dose to unorganized sector so that the people who have lost their jobs or businesses due to demonetization may join back the formal economy and live a dignified life. If government want to increase digital transactions in the economy it should provide proper e-economy infrastructure along with cyber security besides providing incentives of using digital transactions like no charges through payment of debit and credit cards, cash back though payment of digital transactions etc. if government apply all these measures in true sense not only economy will come out of slump but the pain of people due to demonetization will also be less, and the economy will move towards greater formalization with increased transparency and less black money.

References

1. Dr. Sijariya Rajeev and Sharma Rahul, "Demonetization a socio-economic transformation", Bharti Publication, New Delhi, 2017
2. Economic survey 2016-17, government of India
3. Shenti Kumar, Demonetization and Jan Dhan Yojana analytical study, May 2017
4. www.indianeconomy.net
5. <https://gst.gov.in>
6. www.gstcouncil.gov.in

Impact Factor - 6.261

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

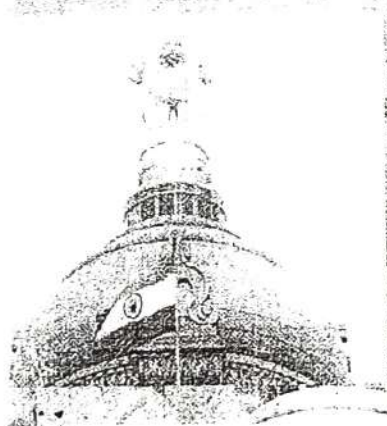
Volume 10, Issue 1, 2018

ISSN: 2348-7143

August 2018

SPECIAL ISSUE-LXII (A)

SAMISHA

Executive Editor:

Prof. Virag Gawande

Aadhar Social

Research & Development

Training Institute Amravati

Guest Editor

Dr. Sanjay J. Kothari

Dr. Dhruv V. Nishit

Dr. Shubhangi Dange

Chief Editor

Mr. Dhanraj T. Dhangar,

Mr. Dhanraj T. Dhangar

MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

For Details Visit To www.researchjourney.org

WATIDHAN PUBLICATIONS

लातूर जिल्ह्यातील रेशीम शेती उद्योग: एक अध्ययन

प्रा. डॉ. नागेश मो. सूर्यवंशी

अर्थशास्त्र विभाग डॉ. टी.के. टोपे नाईट कॉलेज, परेल, मुंबई-१२

प्रास्ताविक:

सध्याच्या परिस्थितीमध्ये पारंपारिक पध्दतीने शेती करणे शेतकऱ्यांना परवडत नाही. मोठ्या प्रमाणावर आर्थिक गुंतवणूक, अनिश्चितता, बाजारपेठ, निसर्गाचा व पावसाचा अनियमितपणा तसेच नैसर्गिक आपत्ती इ. कारणामुळे शेतकरी वरचेवर कर्जबाजारी होऊन अपेक्षित उत्पन्न मिळत नसल्यामुळे शेती करण्यापासून परावृत्त होत आहे. शेतीला पूरक असलेल्या जोडधंद्यापासून देखील म्हणावे तितके उत्पन्न मिळत नाही. नैसर्गिक आपत्ती, बाजारातील भावांचे चढ-उतार यामुळे शेतकरी हवालदिल झाला आहे. या सर्व अडचणीतून शेतकऱ्यांची खऱ्या अर्थाने सोडवणूक करण्यासाठी व शेतकऱ्यांना नियमित, हमखास, भरपूर आणि शाश्वत आर्थिक उत्पन्नाचा पर्याय उपलब्ध करून देऊन शेतकऱ्याला आर्थिक दृष्ट्या स्वयंपूर्ण करायचे असेल तर महाराष्ट्र शासनाचा रेशीम शेती उद्योग वरदान ठरणार आहे.

रेशीम शेती उद्योग हा कृषीवर आधारित व रोजगाराची प्रचंड क्षमता असलेला कुटिरुद्योग आहे. रेशीम शेती उद्योगाची दोन भागात विभागणी होते. १) तुतीची लागवड करून रेशीम कोषाचे उत्पादन करणे (शेतीवर आधारित) तर २) उत्पादित झालेल्या कोषावर प्रक्रिया करून धागा निर्मिती करणे (औद्योगिक क्षेत्र). एक हेक्टर तुती लागवडीवर तुती लागवड ते कापड निर्मिती पर्यंतच्या प्रक्रियेत प्रत्यक्षरित्या १३ लोकांना रोजगार उपलब्ध होतो. अप्रत्यक्षपणे तेवढ्या प्रमाणात लोकांना रोजगार उपलब्ध होऊ शकतो. ग्रामीण भागातच हा उद्योग करता येत असल्याने ग्रामीण भागातून शहराकडे होणारे स्थलांतर थांबवता येऊ शकते. हा उद्योग सुरू केल्यास शेतकऱ्यास दरमहा वेतनाप्रमाणे सहज व घरबसल्या उत्पन्न मिळू शकते. शेतकऱ्यांना घरातील वृद्ध व्यक्ती, स्त्रिया, मुलांकडून हा उद्योग करून घेता येतो. तुती लागवड केल्यानंतर रेशीम कोष उत्पादनाकरीता १५ वर्षांपर्यंत आर्थिकदृष्ट्या तुती लागवड मिळते. तुतीचा पाला कीटक संगोपनाकरिता (रेशीम अळ्यांना वाढवण्याकरिता) संगोपनगृहात (बंद खोलीत) करतात. त्यामुळे कुटुंबातील सर्वजण फावल्या वेळात काम करू शकतात.

रेशीम आपल्या मूळ गुणधर्मानुसार मुलायम, आकर्षक व संवेदनशील वस्त्र म्हणून प्रसिद्धीस येत आहे. रेशीम वस्त्राला देशात आणि परदेशात प्रचंड मागणी असून या उद्योगाद्वारे परकीय चलन प्राप्त होते. रेशीम धाग्याची निर्मिती जगातील चीन, भारत, ब्राझील, उझबेकिस्तान, व्हियतनाम, जपान, कोरिया या व अन्य काही देशांमध्ये होत असून आज जागतिक कच्चे रेशीम उत्पादनाच्या बाबतीत चीन प्रथम क्रमांकावर असून एकूण उत्पादनाच्या ८० : उत्पादन चीनचे आहे. तर भारत दुसऱ्या क्रमांकावर असून एकूण उत्पादनाच्या १३ : उत्पादन भारताचे आहे. भारतामध्ये अपारंपारिक रेशीम शेतीत महाराष्ट्र राज्य प्रथम क्रमांकावर आहे. महाराष्ट्रातील २२ जिल्ह्यांमध्ये रेशीम शेती उद्योग शेतकरी करीत असून देशाला बहुमूल्य परकीय चलन मिळवून देणाऱ्या रेशीम कोषांचे उत्पादन घेत आहेत. तुतीची लागवड, किटक, संगोपन, धागा निर्मिती व कापड निर्मिती या क्षेत्रांमध्ये प्रत्येक पातळीवर रोजगार मिळवून देणारा रेशीम उद्योग हा ग्रामीण भागातील अर्थकारण बदलण्याची क्षमता असलेला ग्रामोद्योग आहे.

रेशीम शेती उद्योगाचे फायदे:

१. रेशीम शेती उद्योग हा शेतीवर आधारित उत्कृष्ट असा जोडधंदा असून कमी पाण्यात व कमी वेळेत पीक उत्पादन घेता येते.
२. पाण्याचा निचरा होणाऱ्या कोणत्याही मध्यम ते भारी जमिनीमध्ये तुतीची लागवड करता येते तसेच एकदा लागवड केल्यानंतर १२ ते १५ वर्षे पुन्हा लागवड करण्याची गरज नाही.
३. तुतीच्या झाडावर किटनाशके फवारणी नसल्यामुळे औषधांसाठी खर्च होत नाही.
४. किटकांनी खाऊन शिल्लक राहिलेला तुतीचा पाला जनावरे आंबवण म्हणून चवीने खातात व त्यापासून उत्तम कंपोष्ट खत मिळते.
५. रेशीम अळ्यांची विष्टा दुभत्या जनावरांना सुग्रास प्रमाणे खाद्य म्हणून वापरता येते. यातून १ ते दिड लिटर दूध वाढते.
६. वाळलेला पाला व विष्टेचा गोबरगॅस मध्ये उपयोग करून उत्तम प्रकारे गॅस मिळतो.
७. तुतीचा वाळलेला पाला इंधन व खत म्हणून वापरता येतात.
८. किटक संगोपनात वापरलेला चोथा करून त्यावर अळीबीची लागवड करता येते व त्यानंतर चोथ्यापासून गांडूळ खत करता येते.
९. रेशीम शेती उद्योगापासून देशाला परकीय चलन मिळते व विकासास हातभार लागतो.

लागवडीचे पूर्णपणे नियोजन करण्यात आले आहे. याचबरोबर जिल्हा रेशीम कार्यालय, लातूर अंतर्गत प्रायोगिक तत्वावर शासनाने मौजे मुरूड ता. जी. लातूर येथे धागा निर्मिती प्रकल्प सुरू केला असून सदर केंद्राची वार्षिक क्षमता ४० मी. टन एवढी आहे.

वरील परिस्थिती पाहता सन २०१३-१४ मध्ये खाजगी क्षेत्रात तसेच कर्नाटक राज्यात कोषाचे दर शासनाच्या दरापेक्षा दुपटीने वाढल्यामुळे शेतकरी कर्नाटक राज्यात कोषाची विक्री करून भरपूर नफा मिळवीत आहे. त्यामुळे शासकीय केंद्रावर कोषाची आवक कमी झाल्याने रिलिंग कामकाज कोष कमतरतेमुळे करता येत नाही. लातूर जिल्ह्याच्या सभोवताली उस्मानाबाद, बीड इत्यादी जिल्ह्यात खाजगी उद्योजकांनी धागा निर्मिती प्रकल्प सुरू केलेले असून ते सध्या चांगल्या दराने कोष खरेदी करून कोषावर प्रक्रिया करीत आहेत. यामुळे भविष्यात शासनाला कोष खरेदी सारख्या क्लिष्ट प्रक्रियेतून बाहेर येण्याची संधी मिळत असून शेतकऱ्यांच्या कच्च्या मालाला रोख रक्कम मिळत असल्याने खाजगी उद्योजकांचे जाळे विणल्यास उद्योगास आणखी वाव मिळणार आहे. त्यादृष्टीने या कार्यालयाकडून खाजगी उद्योजक वाढविण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न सुरू आहेत.

जिल्ह्यामध्ये मराठवाडा एकात्मिक विकास कार्यक्रम सन २००७ अंतर्गत नवीन एम. आय. डी. सी. लातूर येथील रेशीम संकुल उभारणीकरीता ३३७ लक्ष रुपये च्या प्रस्तावाला मान्यता मिळाली असून यापैकी ३२० लक्ष निधी सन २००८-०९ व सन २००९-१० या वर्षात प्राप्त झाला असून यामधील जागा खरेदी व्यतिरिक्त २६१ लक्ष रुपये निधी सार्वजनिक बांधकाम विभाग लातूर यांच्याकडे रेशीम संकुलातील खुले कोष विक्री मार्केट, चौकी किटक संगोपन केंद्र, धागा निर्मिती केंद्र, अंतर्गत रस्ते, किटक संगोपन गृह व शेतकरी प्रशिक्षण तथा वसतीगृह बांधकामाकरिता वर्ग करण्यात आलेला असून शेतकरी प्रशिक्षण तथा वसतीगृह बांधकाम पूर्ण झाले असून उर्वरित कामे इलेक्ट्रीफिकेशन वगळता पूर्ण झालेली आहेत. तसेच सदर बांधकामाकरिता सार्वजनिक बांधकाम विभागाकडून मागणी केल्याप्रमाणे अतिरिक्त निधी रुपये ५२.०३ लक्ष प्राप्त झाला असून सदरील रक्कम सार्वजनिक बांधकाम विभागाकडे सुपूर्द करण्यात आली आहे.

रेशीम संचालनालयाकडून केंद्रीय रेशीम मंडळ पुरस्कृत व राज्य शासनाच्या सहभागातून ११ व्या पंचवार्षिक योजनेत सी. डी. पी. योजनेमध्ये काही निवडक जिल्ह्यात सुरू केलेल्या असून त्याचा उद्योगवाढीवर चांगला प्रतिसाद मिळत असल्याने संचालनालयाने १२ व्या पंचवार्षिक योजनेत आणखी ११ जिल्ह्यांचा सामावेश केलेला असून यामध्ये लातूरचा अग्रक्रमाने सामावेश करण्यात आला असून पुढील पाच वर्षांमध्ये रेशीम उद्योगास चालना देण्यासाठी जिल्ह्यातील ६०० हेक्टरचे उद्दिष्ट देण्यात आले आहे.

रेशीम शेती उद्योगासाठी राज्य व केंद्र शासनाच्या योजना:

जिल्हा वार्षिक योजना:

रेशीम संचालनालयामार्फत ग्रामिण भागातील प्रत्येक वर्षी तुती लागवड लक्षांक निश्चित करून बागायती शेतकरी वर्गाची निवड करण्यात येते. नवीन शेतकऱ्यांसाठी तुती बेणे खरेदी व पुरवठा, अंडीपुज पुरवठा, प्रशिक्षण, शेतकरी अभ्यास दौरा, व अन्य भांडवली खर्चासाठी जिल्हा स्तरीय योजने अंतर्गत निधी राज्य शासनमार्फत उपलब्ध करून देण्यात येतो.

राष्ट्रीय कृषी तंत्रज्ञान प्रकल्प:

राज्यात रेशीम उद्योगाचा गावोगांवी शेतकरी मेळावे व शेतकरी शैक्षणिक सहलीद्वारे तसेच उद्योगाच्या तांत्रिक माहिती पुस्तिका छपाई कामासाठी राष्ट्रीय कृषी तंत्रज्ञान प्रकल्पा अंतर्गत सर्वच जिल्ह्यातून कृषि खात्यामार्फत निधी उपलब्ध करून देण्यात येतो. या योजनेअंतर्गत प्रामुख्याने उद्योगाची प्रचार व प्रसिध्दी करण्यात येते.

आत्मा : या योजनेच्या माध्यमातून रेशीम उद्योगाच्या विस्तार व विकासाकरिता प्रशिक्षण व अद्ययावत तंत्रज्ञान याबाबतची माहिती शेतकऱ्यांना उपलब्ध करून दिली जाते.

केंद्रीय रेशीम मंडळाच्या योजना:

१. टिबक सिंचन उभारणीकरिता कमाल २ हेक्टर पर्यंत ७५: अनुदान दिले जाते.
२. किटक संगोपनगृह बांधकामाकरिता ५०: अनुदान.
३. बीज उत्पादन शेतकऱ्यांना २५: अनुदानावर निर्जंतुकीकरण साहित्य पुरवठा.
४. बायोव्होल्टाईन संगोपन घेणाऱ्या शेतकऱ्यांना ७५: अनुदानावर साहित्य पुरवठा.
५. बाल अळी संगोपन केंद्राकरिता ५०: अनुदान.
६. जैवतंत्रज्ञान युनिटची स्थापना करण्याकरिता १००: अनुदान.
७. शेतकऱ्यांना प्रशिक्षण खर्चासाठी १००: अनुदान.
८. रेशीम चिकित्सालय व निर्जंतुकीकरण अभिकर्ता करिता १००: अनुदान.

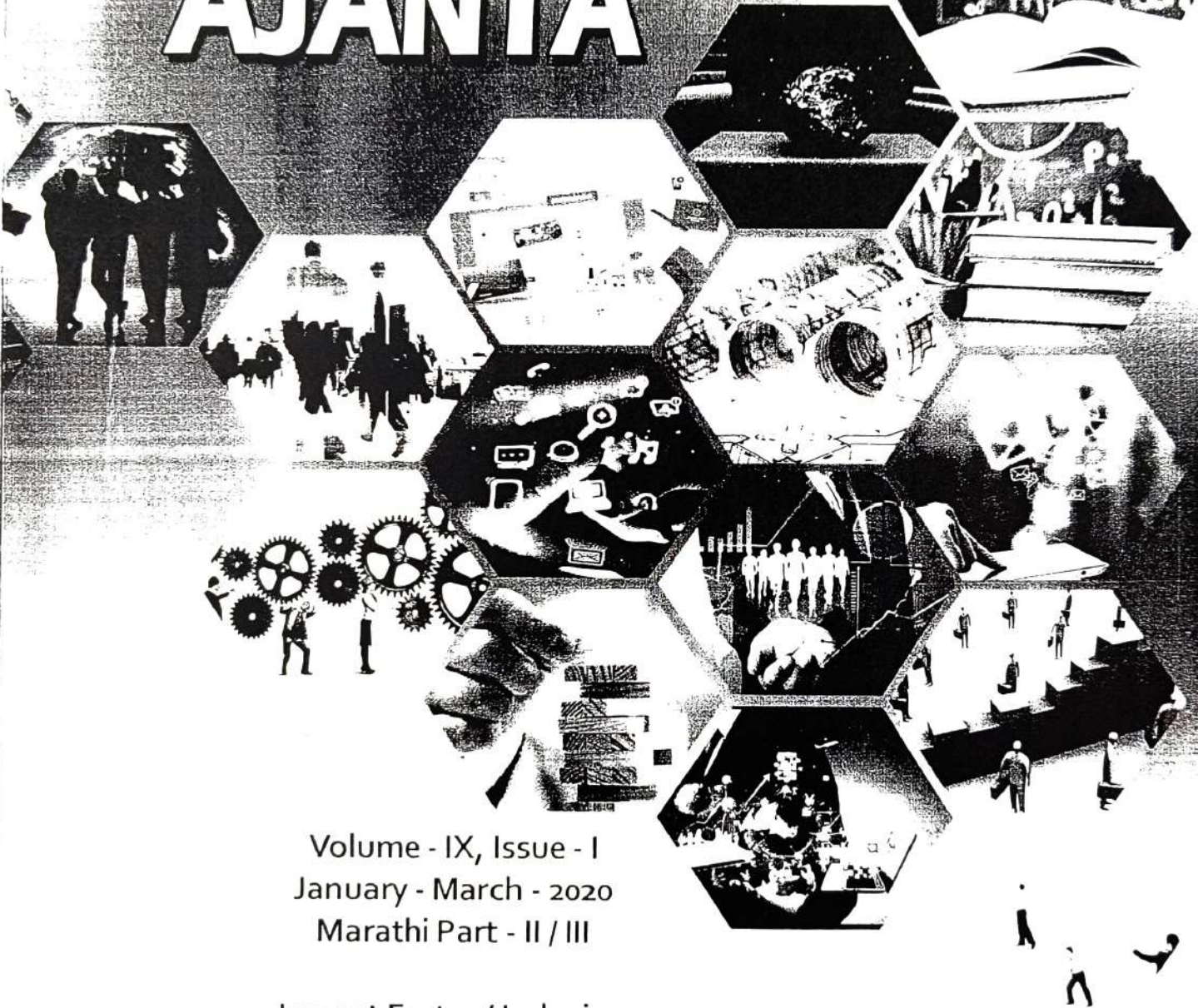

Peer Reviewed Referred and UGC
Listed Journal (Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL
MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY
RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX, Issue - I
January - March - 2020
Marathi Part - II / III

Impact Factor / Indexing
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

३. आदिवासींच्या विकासाकरिता राबविल्या जाणाऱ्या योजना व त्याचे मूल्यमापन

प्रा. डॉ. नागेश मोहनराव सूर्यवंशी

सहयोगी प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग, डॉ. टी.के. टोपे कला आणि वाणिज्य रात्र महाविद्यालय, परेल, मुंबई - १२

प्रास्ताविक

जगातील सर्व देशात आदिवासी जमाती अस्तित्वात आहेत. आशिया, आफ्रिका आणि अमेरिका या खंडामधील देशात आजही आदिवासी जमाती मोठ्या प्रमाणावर आढळतात. युरोपमध्ये मात्र त्यांचे झपाट्याने आधुनिकीकरण झाले आहे. भारतात आदिवासी जमाती मोठ्या संख्येत असून त्या भारतभर पसरलेल्या आहेत. सन २०११ च्या जनगणनेनुसार देशात एकूण आदिवासी लोकसंख्या १०.४३ कोटी आहे. भारतात आदिवासी जमातीची लोकसंख्या एकूण लोकसंख्येच्या ८.६% इतकी असून भारतात आदिवासी जमाती मध्यप्रदेश, महाराष्ट्र, उत्तरप्रदेश, गुजरात, बिहार, झारखंड, छत्तीसगड, नागालँड, मेघालय, मोझोरम, अरुणाचल प्रदेश, पश्चिम बंगाल, उत्तरांचल इत्यादी भागात वस्ती करून राहतात. प्राचीन काळापासून तर आजपर्यंतचा आदिवासींचा प्रवास पाहता त्यामध्ये विशेष परिवर्तन झालेले दिसून येत नाही. आपल्या रुढी परंपरा यांचे तंतोतंत पालन आदिवासी जमातीमध्ये आजही केले जाते.

भारत देशाला स्वातंत्र्य मिळून ७२ वर्षे पूर्ण झाली असून १९९१ पासून भारतीय अर्थव्यवस्था जागतिकीकरण, उदारीकरण आणि खाजगीकरण या प्रक्रियेत वाटचाल करीत आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेत नियोजनाला १९५० पासून प्रारंभ झाला असला तरी या आर्थिक विकास प्रक्रियेपासून आदिवासी समाज काहीसा अलिप्त असल्याचे दिसून येते. अलीकडील काळात या दुर्लक्षित समाजाला मुख्य प्रवाहात सामील करून घेण्याचे प्रयत्न विविध पातळ्यावर सुरू आहेत. तरी पण आदिवासी समाजाची अपेक्षेप्रमाणे प्रगती झालेली दिसून येत नाही.

१.१ आदिवासी कोणाला म्हणावे?

'आदिवासी समाज' म्हणजे 'अगदी प्राचीन काळातील समाज' किंवा 'अगदी मुळचे रहिवासी' असा अर्थ मानव शास्त्रज्ञ करीत नाहीत. ऐतिहासिक दृष्टीने पाहता इतर कोणत्याही समाजाला जेवढा दीर्घकालीन इतिहास लाभलेला आहे, तेवढाच आदिवासी समाजालाही लाभलेला आहे. तेव्हा आदिवासी समाज म्हणजे कोणत्याही देशातील आय रहिवासी नव्हेत. त्याचबरोबर हेही लक्षात घेतले पाहिजे की, इतर कोणत्याही समाजापेक्षा गौण व निकृष्ट असणाऱ्या समाजाला उद्देशूनही 'आदिवासी समाज' असे म्हणत नाहीत. आदिवासींच्या जीवनाचा जवळून अभ्यास करणाऱ्या अभ्यासकांना याची प्रचीती आलेली आहे की, सुधारलेल्या जगाच्या मानाने आदिवासींचे राहणे मागासलेले व रानटी असले तरी त्यांचे आचारविचार व

समाजव्यवस्था खरोखरीच वाखाणण्याजोगी आहे. गीत, नृत्य व सामाजिक नियमांची व्यवस्था इ. बाबतीतील त्यांची गती पाहून आश्चर्य वाटते. त्याचबरोबर त्यांच्या नीतीनियमांचे व परंपरांचे काटेकोर पालन हेच त्यांच्या समाज सातत्याचे प्रमुख कारण आहे. तेव्हा आदिवासी समाज म्हणजे 'अतिप्राचीन समाज' किंवा 'अतिशय अप्रगत व गौण समाज' असे समीकरण करणे चुकीचे आहे. वास्तव अभ्यासाने दूर होत गेले. आदिमाविषयी चुकीचे ग्रह करून त्याच्याबद्दल काही विकृत कल्पना करून घेणे हे अगदीच अयोग्य आहे. वास्तवतेच्या दृष्टीकोनातून विचार करता, प्रत्यक्ष निरीक्षण पध्दतीवर आधारलेल्या आधुनिक मानवशास्त्रीय अभ्यासामुळे आदिवासी समाजाची लक्षणे स्पष्ट करणे अधिक शक्य झालेले आहे. मानवशास्त्रज्ञानी वैज्ञानिक पध्दतीने आदिवासी समाजाच्या व्याख्या करून आदिम समाजाविषयीचे चुकीचे ग्रह दूर केलेच पण त्याचबरोबर आदिवासी कोणाला म्हणावे, याही प्रश्नाचे उत्तर अचूकपणे दिले. याचसाठी विविध मानवशास्त्रज्ञानी व अभ्यासकांनी आदिम समाजाच्या केलेल्या व्याख्या विचारात घेणे आवश्यक आहे. या व्याख्या खालीलप्रमाणे आहेत.

१. गिलीन व गिलीन यांच्या मते, "एका विशिष्ट भूप्रदेशात राहणारा, समान बोलीभाषा बोलणारा व अक्षर ओळख नसलेल्या स्थानिक गटाच्या समुच्चयाला "आदिवासी समाज" असे म्हणतात.
२. इम्पिरियल गॅझेटमध्ये आदिवासींची व्याख्या अशी केली आहे की, समान बोलीभाषा बोलणार्या, एकाच भूभागात राहणार्या सुरुवातीला अंतर्विवाही असण्याची शक्यता असलेल्या पण सर्वसामान्यपणे अंतर्विवाह नसलेल्या व समान नाव धारण करणार्या कुटुंबाच्या समुच्चयाला "आदिवासी समाज" असे म्हणतात.
३. इ. स. १९६२ साली सिलॉग मध्ये आदिवासी समितीच्या परिषदेने केलेली आदिवासींची व्याख्या "एकाच समान भाषेचा वापर करणार्या, एकाच पूर्वजापासून उत्पत्ती सांगणारा, एका विशिष्ट भूप्रदेशात वास्तव्य करणार्या, तंत्रशास्त्रीय ज्ञानाच्या दृष्टीने मागासलेला, अक्षर ओळख नसलेल्या व रक्तसंबंधावर आधारित सामाजिक व राजकीय रीतीरीवाजाचे प्रामाणिकपणेपालन करणार्या एकजिनसी गटाला "आदिवासी समाज" असे म्हणतात.
४. डब्लू. जे. पेरी यांनी आदिवासी समाजाची कमीतकमी वैशिष्टे सांगितली आहेत. ते म्हणतात, "समान बोलीभाषा बोलणार्या व एकाच समान भू-प्रदेशावर वास्तव्य करणार्या समूहाला 'आदिम समाज' असे म्हणतात.
५. डॉ. रिचर्स म्हणतात, "ज्या समूहातील सदस्य एक समान बोलीभाषा बोलतात, युद्ध वगैरे सारख्या उद्दिष्टपूर्तीकरिता एक होऊन झटतात अशा सरळ व साध्या समूहाला 'आदिवासी समाज' असे म्हणतात.

वरील आदिवासी समाजाच्या विविध व्याख्यांवरून आदिवासी समाजाची प्रभेदक लक्षणे स्पष्ट होतात. आदिवासी समाज हा इतर कोणत्याही समाजापेक्षा अनेक दृष्टीने वेगळा असल्याचे प्रचीतीला येते.